Сергій ТАРАДАЙКО

ЛЕЖАТИ ЧИ СТОЯТИ?

І сказав Він до мене: «Сину
людський, зведися на ноги свої, —
і Я буду говорити з тобою!»

Книга пророка Єзекіїля, 2 : 1

Чи не в кожній біографії Декарта можна прочитати, що в дитинстві він був дуже кволим і, коли навчався в єзуїтському коледжі, йому дозволили не підніматися рано-вранці, а певний час залишатись у ліжку. В такі години він обмірковував щось своє, тому, можливо, після відпочинку, вперше помітив, якою «ясною та чіткою» буває думка. Хай там як, але переказують, ніби звичку думати в ліжку він зберіг на все життя. Спершу здається, що це звичайна побутова дрібниця, потрібна лишень для того, аби хоч якось пожвавити розповідь, але згодом виникає сумнів, чи справді все так просто. Передусім треба відзначити, що йдеться, власне, про «мислення», знамените *ego cogito*, яке вважається головною знахідкою Декарта. Крім того, мова йде про *самого* Декарта, про його неповторну думку, тому положення, що здавалось йому найкращим, напевне теж було не випадковим.

Аби усвідомити наявність проблеми, варто звернутись до зовсім іншої, *протилежної* (!) точки зору. «Ціну мають лише думки, отримані на ходу»[1]. Таке твердження Фрідріха Ніцше, звісно, також є цілком особистим, але тут воно виглядає більш переконливо, бо з'являється саме в тексті. Найчастіше схожі мотиви звучать у «Так казав Заратустра». Взяти, приміром, хоча б оці його слова: «Передусім я навчився стояти, ходити, бігати, стрибати, лазити й танцювати»[2]. Треба відзначити, що це не просто способи руху, а послідовне, рішуче наближення до ще не баченого виміру буття. «Бо моя настанова така: хто хоче навчитися літати, спершу мусить навчитися стояти, ходити, бігати, лазити й танцювати — нараз літати не навчишся!»[3] Тож насамперед *стояти*, тільки тоді можна сподіватись на «ясність». Ось напрочуд промовисте місце: «...Коли ж вони підняли Заратустру й поставили на ноги, його погляд одразу змінився; він збагнув усе, що сталося...»[4] Зрозуміло, що вкрай неприйнятним йому видається саме *лежання*. «Одного ранку, невдовзі після повернення до печери, Заратустра як навіжений зірвався з ложа, закричав несвоїм голосом, замахав руками, наче зганяючи когось, хто лежав і не хотів вставати»[5]. Отож Ніцше проти Декарта.

Власне кажучи, вони і справді складають антитезу, та зазвичай ідеться про інше, про новітню і класичну думку, що ніби втілені в постатях Ніцше і Декарта. Коли ж порівнювати їхні звички, тобто дещо доволі приватне, — це може одразу викликати спротив: а чи доречно тут говорити про філософію? Тим паче, коли досліджують оте «лежання» або «стояння». Тому насамперед важливо зазначити, що в обох згаданих випадках справа стосується, по суті, людського *тіла*, а це вже царина філософії. Щоправда, класичне мислення відверто цуралось живого тіла і, починаючи від Сократа, завжди нагадувало про бажання й чуттєві спокуси. Здавалося, ніби чуттєвість, яку вважали чимось оманливим і мінливим, аж ніяк не сумісна з мисленням, котре прагне дістатися суті.

Це протиставлення стало невід'ємною рисою класики, хоча, звичайно, тільки Декарт надав антитезі думки і тіла власне класичного вигляду. Взяти, скажімо, відомий уривок із «Шостого розмислу»:

«...Усе-таки, оскільки, з одного боку, я маю ясну й чітку ідею мене самого як речі, що тільки мислить і не має просторовості, а з другого — чітку й ясну ідею тіла як речі просторової і не мислячої, то цілком певно, що я, тобто моя душа, за-

---

[1] Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2. — М., 1990. — С. 561.

[2] Ніцше Ф. Так казав Заратустра. — К., 2003. — С. 202.

[3] Там само. — С. 202—203.

[4] Там само. — С. 142.

[5] Там само. — С. 225.

вдяки якій я є те, ким я є, повністю й істинно відрізняється від мого тіла і може бути або існувати без нього»[6].

Такий висновок, звісно, одразу впадає в око, бо з'ясовується, що «мислити» можна і без тіла. Попри відлуння християнських ідей (особливо уявлень про безсмертя душі), тут розкривається справжня сутність класичного мислення. Не випадково ж, критикуючи його прихильників, Ніцше дав їм доволі дивне ім'я: «зневажники плоті»[7] (*Verächter des Leibes*).

Зрозуміло, що, звертаючись до Декарта, «батька раціоналізму»[8], Ніцше так само вдається до критики. Головним її об'єктом стає, звичайно ж, *ego cogito*, «я мислю». Ніцше доводить, якою штучною виглядає ця сполука, причому кожен її елемент, і «я», і «мислю», теж видається дуже сумнівним. Адже діє лише припущення, «що вже визначене значення слова «мислення», що я *знаю* що таке мислення»[9]. До речі, Ніцше не тільки звертає на це увагу, а й пропонує розв'язання проблеми. Він упевнений, «що навіть у випадку філософського мислення більшу частину усвідомленого мислення слід приписати інстинктивній діяльності»[10]. Чи таке: «Та й за всією логікою, з її начебто довільним розвитком, стоять певні оцінки, або, коли говорити відверто, фізіологічні імперативи, спрямовані на підтримку певного способу життя»[11]. Кінцевий висновок дає знову ж таки Заратустра:

«За твоїми думками і відчуттями, брате мій, стоїть могутній повелитель, незнаний мудрець — його звати «твоя власна суть». У твоїй плоті живе вона, вона і є твоя плоть»[12].

Якщо Декарт розглядає «мислення», протиставляючи його «тілу», то в Ніцше вони, навпаки, тісно пов'язані. Сама здатність хоч якось «мислити» притаманна лише живій, отже цілком тілесній людині. Цього, по суті, не заперечує і Декарт, адже так само сприймає людину, точніше кажучи, її природу, «як поєднання розуму й тіла»[13]. Йдеться про інше, про устрій людського мислення. Декарт упевнений, що цей устрій не має нічого спільного з тілом, і саме тут виникає незгода, бо саме тіло, на думку Ніцше, стає не тільки фізіологічною основою мислення, й визначає всю його «логіку».

Проте сказати це простіше, ніж усвідомити. І починати треба з питання, дуже схожого на вже згадане: «а чи знаємо ми, що таке мисл̀ення?» Правда, наразі краще звернути увагу на інше: а чи відомо нам, що таке тіло? Певна річ, подібне запитання може видатись дещо дивним, адже важко знайти щось ближче, аніж своє власне тіло. Та найближче не означає ще зрозуміле. Передусім слід зауважити, що суперечка між «тілом» і «мисленням» не була чимось умоглядним, а корінилася в антитезі «тіла» й «душі». Причому душа завжди здавалася досконалішою за тіло, і тому їй здавна віддавали перевагу. Звісно, тіло відтак виглядало суто під-*леглим*, за-*лежним* і не-само-*стійним*. Не випадково ж його називали «вмістилищем», «оболонкою», «посудиною» — чимось придатним лише для того, аби носити в собі щось *інше*. Хоч яким це видається дивним, але подібне бачення тіла панує ще й досі, дарма що нині людей приваблює саме тіло. Втім, зацікавившись його природою, ми відразу чуємо про «потяги», «інстинкти» і «бажання», тобто щось інше стосовно тіла, хоч і приховане в нього всередині. По суті, це саме той спосіб мислення, згідно з яким наше тіло вважали «посудиною гріха». Тож виникає потреба запитати, що ж являє собою саме *тіло*, тіло *як таке*, не вдаючись до його підміни і не виштовхуючи його, таким чином, із поля зору. Проте і тут існує проблема, бо тепер з'являється враження, ніби тіло є чимось окремим і самодостатнім. Звичайно, це відчуття постійно підтримується самою схемою нашого тіла, його формою, нарешті, рухом серед застиглості. До того ж тілу властива ще одна важлива риса — воно стає бездоганним засобом *ідентифікації* свого суб'єкта, дає можливість (якщо сказати трохи простіше) відрізнити його від інших, тобто *впізнати*. Вся увага тепер привертається до прикмет, що притаманні цьому суб'єкту, тому і враження про самодостатню природу тіла тільки підсилюється. А проте, немає нічого

[6] Декарт Р. Метафізичні розмисли. — К., 2000. — С. 63.

[7] Ніцше Ф. Так казав Заратустра... С. 34, 35.

[8] Ніцше Ф. По той бік добра і зла. — Львів, 2002. — С. 82.

[9] Там само. — С. 21.

[10] Там само. — С. 11.

[11] Там само.

[12] Ніцше Ф. Так казав Заратустра... С. 34.

[13] Декарт Р. Метафізичні розмисли... С. 69.

більш помилкового, ніж довіритись такому враженню. Ми ніколи не зрозуміємо, що являє собою тіло, якщо й надалі будемо сприймати його як «фетиш», відокремлюючи від оточення.

Це виглядає доволі банальним, але насправді тіло завжди існує у світі. Мова, звісно ж, не про зовнішній бік життя, що іноді може скидатись на такі собі декорації, – справа стосується самої суті нашого світу, умов або відносин, якими й позначене існування тіла. Навряд чи варто нагадувати, що подібну основу життя Ніцше побачив у «волі до влади». Відтак і світ міг постати тепер ареною, де могутні ворожі сили завзято змагалися між собою. Тут, звичайно ж, треба послатись на Жиля Дельоза, який звернув увагу на те, що таке розуміння життя може поширюватись і на тіло. Воно видається тоді результатом певних відносин між різними силами[14].

Цей висновок може оцінюватись як завгодно, але не можна не визнати, що на тіло постійно діє принаймні одна сила — *сила ваги*. Саме вона є переконливим свідченням того, наскільки міцно цілком окреме, здавалося б, тіло таки пов'язане з рештою світу. Декарт хоча й відзначає «властивість тіла мати вагу»[15], але каже про це мимохіть, якось між іншим і, головне, без жодних наслідків. Отже, Ніцше був чи не першим, хто зрозумів особливе значення сили ваги. Причому сталося це в «Так казав Заратустра», тобто в яскравій, образній формі.

«...А коли я побачив свого демона, то збагнув, що він серйозний, ґрунтовний, глибокий, урочистий; це був дух тяжкості (*der Geist der Schwere*) – завдяки йому все падає вниз»[16].

Якщо розмова стосується Ніцше, то майже всі неодмінно пригадують «волю до влади» чи «вічне повернення». І рідко хто помічає саму проблему «духу тяжкості». А проте, це, може, найглибша і найсуттєвіша думка Ніцше. По-перше, він «оживляє» суто фізичне, здавалося б, явище, яке несподівано стає «духом», а Заратустра каже про «демона» (в оригінальному тексті гостріше, там слово *Teufel*, тобто «диявол»). Тож далі можна натрапити на таке: «Я поборник Господа перед дияволом; а диявол цей – дух тяжкості»[17]. Пригадавши закон всесвітнього тяжіння, слід зауважити, що «дух тяжкості» теж набуває всесвітнього значення, тільки тепер уже замість «фізики» щось абсолютно, споконвіку *вороже*. «До того ж мені нестерпний дух тяжкості, – така вже пташина вдача, – воістину, до смерті нестерпний, украй нестерпний, одвіку нестерпний!»[18] Щоб змалювати «...свого давнього демона й заклятого ворога»[19], Ніцше знаходить доволі бридкий і символічний образ: «напівкріт, напівкарлик»[20], «цей клятий клишавий карлик»[21], якась *принижена*, до землі зігнута потвора.

Можна казати, що «дух тяжкості» не просто присутній у нашому світі, а й визначає його будову. Тому, наприклад, М.Мерло-Понті нерідко називає цей світ «вертикальним»[22]. Але тоді, згідно з ученням про «волю до влади», сила тяжіння має зазнати певного спротиву, майже фізичної, так би мовити, протидії з боку могутньої іншої сили. Зрозуміло, тут розкривається головне: саме *життя*, причому бачиться воно як сила, спрямована вгору.

«Життя прагне у височінь... Життя прагне підійматися і, підіймаючись, долати себе»[23]. Цей нестримний потяг угору стає прикметою всього живого, тому і тіло (коли вбачати в ньому змагання ворожих сил) може сприйматись тепер як опір «духові тяжкості»:

«Угору – всупереч духові, що тяг мене донизу, в безодню, всупереч духові тяжкості, моєму демонові й смертному ворогові»[24]. Звичайно, скероване вгору зусилля не «докладається», не «підштовхує» тіло зовні, а виявляється притаманним йому зсередини. Потяг угору захоплює тіло саме зсередини, тому найперше людина приймає певне положення – підводиться й випрямляється. «Завчасу, брати мої, випростайтесь, учіться ходити прямо!»[25] Та насамперед, ясна річ, треба звестися на власні ноги, треба «весело триматися на ногах»[26]. «Вставаймо, нумо вбивати дух тяжкості!»[27]

---

[14] Докл.: Делёз Ж. Ницше и философия. – М., 2003. – С. 104.

[15] Декарт Р. Метафізичні розмисли... С. 66.

[16] Ніцше Ф. Так казав Заратустра... С. 41

[17] Там само. – С. 110.

[18] Там само. – С. 199.

[19] Там само. – С. 205.

[20] Там само. – С. 159.

[21] Там само. – С. 268.

[22] Див.: Мерло-Понті М. Видиме й невидиме: З робочими нотатками. – К., 2003.

[23] Ніцше Ф. Так казав Заратустра... С. 103, 104.

[24] Там само. - С. 159.

[25] Там само. - С. 223.

[26] Там само. - С. 286.

[27] Там само. - С. 41.

«Вертикальне» положення тіла постає тут не випадковим або довільним, а навпаки, — дуже важливим. «Таким чином, — як підкреслює Мерло-Понті, — тіло здіймається, *стоячи* перед світом, а світ перед ним...»[28] Дещо схоже каже, до речі, й Мартін Гайдеґґер, адже він постійно повторює, що, згідно зі своєю суттю, людина «стоїть (*steht*) у просвіті буття». Зазвичай всю увагу тут спрямовано на загадковий «просвіт буття», причому рідко хто зауважує, що людина саме *стоїть*. Але тепер найцікавіше. Така звичайна, «вертикальна» постава тіла стає, по суті, чимось первинним і визначальним, а тому — підкоряє й підпорядковує собі все інше: від способу пересування аж до свідомості. Відштовхуючись від звичного типу мислення, Мерло-Понті відзначає: «Екзистенція Сартра не «вертикальна», не «стоїть»... Стоїть та екзистенція, якій загрожує тяжіння, яка виходить з площини об'єктивного буття...»[29] Отже, «стояча» постава людини стає наслідком особливої («вертикальної») будови світу, оскільки будь-яка його частина має коритися власній вазі. Лише долаючи це тяжіння, і то у свій, суто людський спосіб, тобто спинаючись на рівні ноги й випрямляючи свою спину, людина набуває можливостей, що притаманні тільки для неї. Можна звати це передумовою «екзистенції», можна казати про початок свідомості.

Такий висновок видається дещо незвичним, але чому б тоді не згадати про «людину прямостоячу» (*Homo erectus*), найближчу ланку перед появою «людини розумної» (*Homo sapiens*). Зазначмо, що «пряме» положення тіла відігравало тут вирішальну роль. Адже все почалося тоді, коли певні групи приматів опинилися не у звичному для себе лісі, а на відкритій, рівній місцевості. Слабкі й незахищені, вони мусили підніматись на задні кінцівки, щоб оглядати все навкруги, — чи не з'явиться, бува, загроза? Ця неприродна, здавалося, поза стала насправді досить корисною. По-перше, вона дала можливість доволі впевнено пересуватись (не втрачаючи при цьому здобутого бачення). По-друге, вона звільнила «передні кінцівки», тому розроблені таким чином, аби триматися за гілки дерев, кінцівки могли тримати що завгодно. По-третє, помітно змінилися й органи зору, отож загалом усе це розширило життєві враження до неможливої раніше межі. Коли ж додати сюди ще й те, наскільки важко, власне, стояти, тобто утримувати рівновагу, можна сказати, що ці навантаження мали надати нервовій системі нової якості.

Сама мова вказує на зв'язок, що поєднує нашу свідомість і «стояче» положення тіла. Взяти, приміром, німецьке *verstehen*, «розуміти», адже воно походить від *stehen*, тобто «стояти»; так само англійське *understand* і *stand*. Причому *lie* англійською: і «лежати», і «брехати». Тому Ніцше не випадково казав, що думати краще стоячи, бо лежати — це коритися «духові тяжкості», котрий пригнічує навіть думки.

«Угору — хоча він сидів на мені, напівкріт, напівкарлик, сам кульгавий, він збивав мені ноги і крапля за краплею вливав у вуха свинець, у мозок — свинцеві думки»[30]. Тож не дивно, що в Ніцше йдеться про «дух», бо тяжіння можна тлумачити не як звичайне фізичне явище, а як розуміння світу. «Дух тяжкості» розкривається через «усе, що він створив: примус, принцип, необхідність, наслідок, мету, жадання, добро і зло»[31]. Такий перелік нагадує про класичний спосіб мислення, де життя сприймають очима стороннього спостерігача. Втім, відсторонюючись від світу, думка протиставляє себе і тілу. Тоді здається, що «думати» краще лежачи, саме так можна розслабити своє тіло, аби воно якомога менше впливало на «думку». Тому нове, некласичне мислення, котре прагнуло до єднання людини і світу, звернуло увагу саме на тіло, а головне, — на його людську «стоячу» поставу. «Отож вищі люди, вчіться стати на свої справжні ноги!»[32]

Запоріжжя

---

[28] Мерло-Понті М. Видиме й невидиме... С. 239.

[29] Там само. — С. 240.

[30] Ніцше Ф. Так казав Заратустра...С. 159-160.

[31] Там само. — С. 205.

[32] Там само. — С. 308.